

KIRÁLY EDIT

Hordozható eszmék?

*Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai
(1969–1989)*

Az *Aktion Sühnezeichen*-t (ASZ) – a legmegfelelőbbben talán Engesztelési Mozgalomként lehetne magyarítani – Lothar Kreyssig¹ indította útjára 1958-ban, amikor a Németországi Evangélikus Egyház Zsinatán felhívást tett közzé, melynek első bekezdése így szólt: „Mi németek kezdtük a második világháborút, s már ezzel fölmérhetetlen szenvedést okoztunk az emberiségnek, többet bárki másnál. [...] Aki közülünk túlélők közül ezt nem akarta, az legalábbis nem tett eleget annak érdekében, hogy megakadályozza.” Az ASZ egész későbbi tevékenységét meghatározta ez a narratíva, különösen az a sarkalatos pontja, hogy a felhívás szubjektuma a németiség mint kollektívum („mi németek”). Ez garantálta, hogy a felhívás akkor is érvényes maradjon, amikor már rég nem a háborús túlélőkhöz szólt. Ahogy a németiség fogalmában való részvételnek, úgy magának az engesztelő cselekvésnek is elsődlegesen szimbolikus jellegűnek kell lennie. A felhívásban ugyanakkor a sajátos nemzeti szempont mellett megfogalmazódik az univerzális igény a megbékélésre. A mozgalom története során ezért hol az egyik, hol a másik elem domborodott ki. Hogy a látszólagos ellentmondás az utódok számára miként oldható föl, arra jó példa Ingolf Kschen-

---

¹ Lothar Kreyssig az evangélikus egyház szám szerint talán csekély, de elszántságában nem jelentéktelen „hitvalló” (Bekennende Kirche) szárnyához tartozott a Harmadik Birodalomban. Bírói állásából 1942-ben kényszernyugdíjazták, mert a gyámsága alá helyezett emberek meggyilkolása ellen tiltakozott.

kának, az ASZ egykori gyakornokának és vezetőségi tagjának magyarázata: „A Sühnezeichen emberei jelképesen azt mondták, hogy apáink vagy mi magunk előítélettel viseltettek irántatok [lengyelek iránt – K. E.], mi pedig azt próbáljuk mondani, hogy ezt jóvátenni ugyan nem lehet, de mi most adhatunk más jelzéseket.”²

Az ASZ éppen azokban az években indult, amikor német bíróságok először vontak felelősségre németeket olyan tettekért, melyeket nem Németország területén követtek el. Idesorolhatóak az ulmi SS-per (1958) és a frankfurti Auschwitz-perek (1963–68), melyek áttörést jelentettek a náci tömeggyilkosságok és a haláltáborok társadalmi megítélésében.³

A mozgalom persze – keresztény indíttatásából következően – nem a politikai számonkérést tekintette feladatának, hanem az engesztelést és a megbékélést. Ennek módja Kreyszig felhívása értelmében az egyéves önkéntes békeszolgálat lett volna, lehetőleg azokban az országokban, amelyeknek a harmadik birodalom a legtöbbet ártott. Már ekkor kirajzolódik, hogy ez a munkaforma nem alkalmazható Kelet-Németországban, és 1961, a berlini fal megépítése után az ASZ végképp két félre szakad, a két szervezet közötti kapcsolat pedig egyre inkább szimbolikussá válik.⁴ A mozgalom története ezért különös élességgel veti föl a kérdést, vajon miként „működnek” eszmék különböző társadalmi feltételek között. S valamelyest továbbgondolva: miként idomulnak megmaradásuk érdekében a mindenkori feltételekhez, s miközben megmaradnak, miként alakulnak át maguk is. Az összehasonlítás egyrészt jól mutatja, mennyire erős volt a tömbök kényszerítő ereje, másrészt azt is, a különböző keretek mennyire más munkatílusokat eredményeztek. A nyugati szervezet már a nevében is az aktuálisabb politikai cselekvés mellett kötelezte el magát: az *Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste* (ASF/BRD) erős társadalmi szervezetté fejlődött. A különféle békeszolgálatokra induló fiatalokat gyakran a polgármesterek búcsúztatták, a szövetségi kormány pedig pénzzel is támogatta őket. Következésképp a szervezet kevésbé szorult rá az

² Interjú Ingolf Kschenka lelkésszel, az ASZ magyar munkakörének jelentős figurájával, 2006. A tanulmányban idézett interjúk gépiratai és hangkazettái a szerzőnél hozzáférhetők.

³ Nem véletlen, hogy az ASZ fennállásának ötvenedik évfordulójára kiadott első történeti áttekintésben Gabriele Kammerer kísérletképpen párhuzamot von a mozgalom első évei és a perek között. Kammerer, Gabriele: *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste aber man kann es einfach tun*. Göttingen, LAMUV, 2008. 25.

⁴ A felhívásban Lengyelország, Oroszország (sic!) és Izrael szerepel, vö. Kammerer i. m. 12.

egyházak támogatására és ilyen jellegű kötődései az idők során jócskán lazultak. Az ASF 1968 után a nyugati diákmozgalmak hatása alá került.

Az NDK-ban működő ASZ ezzel szemben mindvégig szorosan kapcsolódott a keletnémet evangélikus egyházhoz és anyagi támogatást is onnan kapott. A mozgalomban résztvevő fiatalok a keresztény milióból jöttek és a legfontosabb munkaforma, a nyári táborok napirendjében jelentős szerepet játszott az áhítat és az imádság. A keletnémet szervezet munkája, kapcsolatrendszere lehetőség szerint informális maradt.⁵ A két szervezet közötti stílusbeli különbséget jól érzékelteti az ASZ füzetekben és kiadványaiban szereplő meghajló, kérő figura az egyik oldalon, a keresztény ikonok hiánya a másikon.⁶ A két német állam egyesülése után a két szervezet ASF néven egyesült, s a továbbiakban elsősorban a nyugati szervezet munkaformáit vitte tovább.

Az ASZ magyar kapcsolatainak kutatása nem utolsósorban épp azért tűnik érdekesnek, mert – ellentétben Lengyelországgal és Csehszlovákiával – Magyarország helye nem volt eleve meghatározva az akció meszter narratívájában. Az engesztelés nagy műve Magyarország irányában mindig hagyott réseket az értelmezés számára. A kapcsolatháló működésének, a kapcsolatok kölcsönös értelmezésének feltérképezése ugyanakkor rámutat arra is, hogy a történelmi különbségeket miként írhatták felül az aktuálisnak megélt közös (társadalmi-politikai) tapasztalatok. Bár az NDK és Magyarország viszonylatában más módokon és más helyeken jött létre a rendszert bíráló beszéd és cselekvés lehetősége, s mint ez a jelen kutatásból is kiderül, a helyek és beszédmódok nem voltak egy az egyben átültethetők, maga a kapcsolatrendszer mindenképp bőví-

⁵ A két szervezet különbségeinek megvilágításához jellemző adalék, hogy miképp próbáltak kapcsolatokat építeni Lengyelországgal és ezen belül a nagy koncentrációs táborokban végzett segítő munkával miképpen igyekeztek előbbre vinni az engesztelés ügyét. Míg az ASF a hivatalos utat választotta a lengyel államon, valamint a lengyel evangélikus (!) egyházon keresztül, addig az NDK-sok Günther Särchen katolikus szociálpedagógus remek informális hálózatára hagyatkozva, a Katolikus Értelmiség Klubjaival léptek érintkezésbe és minden bejelentés, csinnadratta és állami figyelem, s főleg megfigyelők nélkül jutottak el – ugyanoda. Sokatmondó, hogy Auschwitzban aztán óvakodniuk kellett a nyugati testvéreikkel való találkozástól, hisz azok nyilvánvalóan az állam és az állambiztonság legteljesebb figyelmét élvezték. Vö. Kammerer i. m. 2008. 92. Romberg, Romi, az ASZ munkatársa 2008; Magirius, Friedrich, lelkész, az ASZ korábbi vezetője 2008.

⁶ Az ASF világiasságára jellemzőek az olyan tételek, mint „A keresztény (Bonhoeffer szerint) nem a vallásos ember, hanem az ember mint olyan.” Sieze, Joop: Bericht über das Jahrestreffen 1965/66 EZA 97/196, vö. Kammerer i. m. 112.

tette a résztvevők számára az adott helyzetben gyakorolható szabadságot. Az ASZ magyarországi tevékenysége a szó legszorosabb értelmében „rejtetekutak” mentén zajlott, és mint azt tanulmányomban igyekszem majd megmutatni, maga az informális kapcsolatok fontos közösségteremtő és identitásszervező eleme volt.

Kutatási témámat az *histoire croisée* értelmében nem vettem alá valamiféle előzetes hierarchiának, hanem igyekeztem a kapcsolatokat a maguk sokrétűségében bemutatni. Mindez feltételezi, hogy a kapcsolatokban nem valaki ad és valaki kap, mint a kultúrtranszfer modell esetében, hanem mindkét fél a maga sajátos érdekeit és szempontjait érvényesíti.

Irodalom és források

Az eddig legteljesebb monográfiát az ASZ történetéről Gabriele Kammerer írta és a mozgalom alapításának 50. évfordulójára jelent meg 2008-ban, vagyis kutatásom kezdetén még nem létezett. A munka első sorban az Evangelisches Zentralarchiv Berlinben (EZA) található anyagok alapján elemzi a mozgalom történetét, a különböző fejlődésvonalakat és konfliktusokat keleten és nyugaton.⁷ Az ASZ magyarországi kapcsolataiban ebben a munkában egyáltalán nem játszanak szerepet. Részletelemzések terén megemlítenők az ASZ egyik régi munkatársának, Konrad Weiß-nak,⁸ valamint 1983–1990 közötti vezetőjének, Werner Liedtkének⁹ a visszaemlékezései, továbbá egyes részkérdésekről írt tanulmányok, így mindenekelőtt az ASZ lengyel kapcsolatainak története, valamint az ASZ ellenzéki „potenciáljának” vizsgálata, továbbá egyik alapítójáról, Lothar Kreyssigról szóló életrajz,¹⁰ és egy diplomamunka az ASZ

⁷ Kammerer i. m.

⁸ Weiß, Konrad: Aktion Sühnezeichen in Polen. In: Kerski, Basil – Kotula, Andrzej – Wóycicky, Kazimierz (Hrsg.): *Zwangsverordnete Freundschaft? Die Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949–1990. Veröffentlichungen der Deutsch-Polnischen-Gesellschaft Bundesverband e. V.* Bd. 1. Osnabrück, Fibre Verlag, 2003. 243–249.

⁹ Liedtke, Werner: Die Aktion „Sühnezeichen“ in der DDR. Betrachtungen eines Hauptbeteiligten. In: Dähn, Horst – Gotschlich, Helga (Hrsg.): *„und führe uns nicht in Versuchung...“ Jugend im Spannungsfeld von Staat und Kirche in der SBZ/DDR 1945 bis 1989.* Die Freie Deutsche Jugend. Beiträge zur Geschichte einer Massenorganisation, hrsg. vom Institut für zeitgeschichtliche Jugendforschung. Bd. 4. Berlin, Metropolis Verlag, 1998. 283–308.

¹⁰ Weiss, Konrad: *Lothar Kreyssig: Prophet der Versöhnung.* Gerlingen, Bleicher, 1998.

pedagógiai koncepciójáról, mely a tábori jelentések szisztematikus elemzését is tartalmazza.¹¹ Az ASZ külföldi kapcsolatai közül csak a – vélhetőleg legfontosabb – lengyel kapcsolatok kiértékelésére történt kísérlet.¹² Nagy idevágó levéltári anyagot tekint át Piotr Zariczny a keletnémet és a lengyel ellenzék kapcsolatairól szóló könyvében.¹³

Jóllehet az ASZ tevékenységének írásos dokumentálása során – legalábbis a munkatársak értékelése szerint – a lehető legkörültekintőbben és legóvatosabban járt el, az ASZ nyári táboraiban végzett munkát rendszeresen könyvelték tábori beszámolók és statisztikák olykor följegyzések és levelek formájában. A nyári táborokra illetve azok szervezésére vonatkozó anyag megtalálható a berlini ASF Központban. A legtöbb az ASZ történetére vonatkozó anyag az EZA-ban található. A magyar kapcsolatok periferikus jellegét jól mutatja, hogy magyar anyag itt nem található.

Kutatásaim során felhasználtam a berlini ASF központban található következő anyagokat: a magyar tábori résztvevők névjegyzékeit, a tábori jelentéseket és a statisztikákat. Az NDK-beli táborokról írott jelentések különböző terjedelemben és különböző stílusban, de feltehetőleg egy tematikus kérdéskatalógus szerint készültek. A tábort az ellátás, a gyakorlati munka, a tematikus munka, a szabadidő eltöltése valamint a csoporton belüli érintkezés, megértés, a csoportdinamika szerint értékelték, emellett többnyire személyes perspektívából íródtak. Az interkulturális tapasztalatokat egyrészt nemzeti reprezentációk stb. illetve a kommunikációs nehézségek mentén jelenítik meg. Alig maradtak fenn följegyzések külföldi táborokról. A magyarországi táborok közül néhány, a résztvevők neveit és a táborok helyeit tartalmazó listán túl csupán egyetlen följegyzés maradt fenn. Ezért és az ASZ egykori munkatársainak erre vonatkozóan részben ellentmondó visszaemlékezései miatt nem mind-egyik magyarországi tábor helyszíne rekonstruálható. A munkatársak elszórt jelentései külföldi utakról és levelek a külföldi kapcsolatfelvétel szándékáról viszont fontos kiindulópontul szolgáltak.

¹¹ Töbsch, Tabea: *Aktion Sühnezeichen in der DDR. Eine inhaltliche Analyse der Sommerlagerarbeit der ASZ im Zeitraum 1981–1989*. Vordiplomarbeit im Fach Allgemeine Pädagogik 2003. Betreuer: Prof. Dietmar Waterkam.

¹² Weiß i. m. 2003; Schneider, Claudia: *Konkurrenz der Konzepte? Die Arbeit der Aktion Sühnezeichen in der DDR*. Magisterarbeit am Institut für Politikwissenschaft der Universität Leipzig 2005. Betreuer: Prof. Dr. Sigrid Meuschel, Prof. Dr. Mária Huber.

¹³ Zariczny, Piotr: *Oppositionelle Intellektuelle in DDR und in der Volksrepublik Polen. Ihre gegenseitige Perception und Kontakte*. Toruń, 2004. Különösen a 2. fejezet.

Felhasználtam továbbá Stephan Bickhardtnak, az ASZ egykori munkatársának Lipszében a Polgárjogi Mozgalom Levéltárában (Archiv Bürgerbewegung in Leipzig – ABL) őrzött ASZ-anyagait, melyek többek között tartalmaznak az ASZ-táborokban használt, Magyarországról szóló információs anyagokat, valamint a vezetőségi ülésekre készített feljegyzéseket, kéziratokat.

A magyar állambiztonsági szolgálatok levéltárában (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – ABTL) jelentős anyag található a magyar egyházakról, illetve azok külföldi kapcsolatairól. Jóllehet mind az ASZ-kapcsolatháló jelentősebb gócpontjaival (Pannonhalma, Debrecen, a budapesti teológiák), mind egyes személyekkel, mind a protestáns egyházak NDK-beli kapcsolataival foglalkozó anyagokat átnéztem, ennek ellenére az ASZ-re és magyar kapcsolataira csak elvétve találtam utalást. Ennek egyik oka, hogy a levéltárban található egyházi dossziék az 1970-es évek második felétől rendkívül megcsappannak. A másik: bár itt-ott fölmerül, hogy az ASZ tevékenysége és magyar kapcsolatai állambiztonsági szempontból figyelmet érdemelnek, a pillanatnyilag hozzáférhető anyagban semmi jele, hogy a szerv bármikor is célzottan és átfogó jelleggel gyűjtött volna idevágó információkat.

Az ASZ-ről először egy a „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása” elnevezésű objektumdossziében tesz említést. A keltezés nélküli, feltehetőleg oroszból fordított közlés, mely egy 1966 júliusában megtartott „közös [feltehetőleg: szovjet–magyar] értekezleten” született megállapodás kapcsán készült, sorra veszi a kölcsönös tájékoztatás és közös „feldolgozás”, illetve az együttműködés lehetőségeit a különféle nemzetközi jellegű egyházi szervezetek révén megvalósuló „a szocialista országok ellen irányuló bomlasztó tevékenység” elhárítására. Az itt „Vezeklési mozgalom”, illetve „Czüenezeiche” (sic!) néven szereplő ASZ (a Gusztáv Adolf Werk, a Hilfswerk mellett) „az imperialista államok vezető körei” által „aktívan” felhasznált „vallásos szervezetek” egyikének minősül. A dokumentum viszonylag pontos leírást ad az ASZ profiljáról, miszerint az igyekszik kivenni „részét a templomok építésében, egyházi épületek, kisebb vállalatok építésében (mint a fasiszta rombolásért vezeklő aktus)”, nem tud viszont az ASZ kelet-németországi szervezetéről. A tény, hogy Müller Hanglof [sic!], a nyugati szervezet egyik vezetője gyakran utazik szocialista országokba, a közlés összekapcsolja azzal a feltételezéssel, „hogy az NSZK hírszerzéssel áll kapcsolatban”. Az irat ezzel kapcsolatosan anyagokat kér a fent említett

három „és más evangélikus szervezetek által a szocialista országok ellen folytatott tevékenységről”.¹⁴

A második említés az ASZ-ről egy Rajnai (olykor dr. Rajnai) fedőnevű hálózati személynek a Hajdú-Bihar megyei szervek által 1977. szeptember 22-én megnyitott, elsősorban a debreceni kollégium életére vonatkozó jelentéseiből álló munkadossziében található. Az 1978. február 6-án kelt, a későbbiekben még részletesebben elemzendő jelentés a keletnémet szervezet debreceni kapcsolatairól készült és egyúttal a kollégium ún. „politikailag szilárd gondolkodású” teológusainak ezzel kapcsolatos reakcióiról is beszámol.¹⁵

Végül 1985-ből származik egy november 10-ei, Harangozó Szilveszter r. altbgy és miniszterhelyettes által jóváhagyott „napi operatív információs jelentés” „belső ellenséges tevékenységről”, mely szerint „KSCHENKA INGOLF NDK-beli református lelkész felkérte M. Tamás F-dossziés személyt, hogy a Budapesten f. hó 17–20. között megrendezésre kerülő 'zsidók és keresztények nemzetközi szemináriumra' beutazó Dr. STEFAN SCHREINER és két társa részére f. hó 21–24. között teremtsen lehetőséget magyar ellenzéki személyekkel való találkozáshoz”. Jóllehet ez időben mind Stefan Schreiner, mind Ingolf Kschenka az ASZ munkatársa volt, a jelentés nem tesz említést a szervezetről. Feltételezhető, hogy Ingolf Kschenka ellenzéki kapcsolatokat közvetítő tevékenysége az NDK és Magyarország között az ASZ-től függetlenül került az állambiztonság látókörébe. A tervbe vett intézkedések között szerepel a találkozó létrejöttének „operatív lehetőségek” általi megakadályozása mellett az NDK illetékes állambiztonsági szervének tájékoztatása is.¹⁶

A Bundesbeauftragte für Stasi-Unterlagen (BstU) levéltárában található, az ASZ magyarországi kapcsolataira vonatkozó dokumentumokból ugyanakkor kiderül, hogy a két ország állambiztonsági szerveinek idevágó információcseréje ennél jóval szélesebb körű lehetett az 1980-as években. Fennmaradt egy 1985. július 5-én kelt, az NDK szervektől a magyar szervekhez intézett információkérés magyar keresztény fiatalok ún. építőtáborokban való részvétele ügyében, amely hálózati információkra hivatkozva 21 magyar fiatal július–augusztusra tervezett beutazásáról tájékoztat, és ebből felsorol 12-öt névvel, születési adatokkal és lakcímmel, továbbá megadja a keletnémet kapcsolatot, név, lakcím és

¹⁴ ÁBTL 0–13586/3 sz. dosszié, 148. f.

¹⁵ ÁBTL M-41622 sz. dosszié, 21. f.

¹⁶ ÁBTL 2.7.1. NO17 III/III -192–219/85.

életkor feltűntetésével és egy budapesti illetőségű, ám név szerint nem ismert (női) szervezőt. Az információkérés a nevezett személyek esetleges antiszocialista tevékenységére vonatkozik.¹⁷ 1986-ból pontos keltezés nélkül fennmaradt a magyar szervek oroszból fordított információkérése egy NDK-állampolgár ügyében, aki 1986. március 11-én Magyarországon tartózkodott, és Bulányi György bázisközösség abban érdekelt tagjait meghívta egy NDK-beli táborba. Végül egy 1986. december 10-én kelt levélben az NDK-szervek a magyar szervek kérésére átfogó tájékoztatást adnak az ASZ-ről és az ASZ magyar kapcsolatairól és közlik 8 olyan magyar állampolgár nevét (lakcímmel), akik 1986-ban NDK-ban voltak az ASZ berlin-weissensee-i, illetve görlitzi táborában, valamint további 13 olyan magyar állampolgár névsorát (lakcímmel), akik NDK-beli táborokba jelentkeztek.¹⁸

Fennmaradtak továbbá jelentések az éves ASZ-találkozókról és azok esetleges magyar résztvevőiről.¹⁹ Mindezek alapján megállapítható, hogy az ASZ Németországot átfogó kapcsolatrendszerén túl elsősorban a szocialista országokhoz, s főleg azok ellenzéki köreihez fűződő kapcsolatai révén került a Stasi, majd az 1980-as évek közepén a Magyar Állambiztonsági Szolgálat szorosabb látókörébe.

Oral History

Részben az írásos anyag hézagossága, részben a kérdésfeltevés miatt témám kutatására az egyik legalkalmasabb eszköznek a kvalitatív módszerek, mindenekelőtt az interjúk tűntek. Az interjúkat egy meghatározott vezérfonal segítségével készítettem, félig nyitott formában. Elsődleges figyelmet szenteltem az interkulturális kommunikáció és konfliktusok kérdésének, különös tekintettel az ASZ központi céljaira. Az interjúalanyok kiválasztása a kutatás kérdésfeltevésének valamint az írott források előzetes átvizsgálása alapján történt. Némely esetben csak email-kapcsolatot sikerült teremteni. A megkérdezettek főbb csoportjai:

¹⁷ BstU Archiv der Zentralstelle MfS HA XX Nr. 16922, 165–167.

¹⁸ BstU Archiv der Zentralstelle MfS HA XX Nr. 17562, 13–19.

¹⁹ 1981, 1983, 1985 – BstU Archiv der Zentralstelle MfS HA XX/ZMA Nr. 1693, 13–19, 36, 57.

- a) az ASZ-táborok egykori magyar résztvevői, elsősorban olyanok, akik többször is részt vettek a táborokban (Csökmei Edit és Csökmei Márta, Balog Zoltán, Győri István, Dévényi István stb.);
- b) az ASZ fontos magyarországi kapcsolattartói (Várszegi Asztrik, Győri István);
- c) olyan magyar egyházi személy, aki esetenként helyt adott az ASZ nyári táborainak (Győri János);
- d) az ASZ egykori vezetői és munkatársai (Friedrich Magirius, Werner Liedtke, Hans-Detlef Peter, Stephan Bickhardt, Romi Romberg);
- e) az ASZ egykori magyar munkakörének munkatársai (Birgit Matz, Ingolf Kschenka);
- f) és olyan magyar állampolgárok, akik nem a nyári táborokon keresztül, hanem más úton-módon kerültek kapcsolatba az ASZ-tel (Mártonffy Marcell, Varga Péter, Majsai Tamás stb.).

Azokat az interjúkat, melyek fontosaknak bizonyultak a kérdésfeltevés szempontjából, részben vagy egészben legépeltettem. A megkérdezetteknek részben olyan eseményekre és élményekre kellett visszaemlékezniük, amelyek több mint 30 évvel ezelőtt történtek. Ezért az interjúkat nem végeredménynek tekintettem, hanem tovább elemzendő forrásnak. Az interjúk állításait a meglévő írásos anyag valamint más interjúk alapján igyekeztem ellenőrizni, az írásos dokumentumokat, ha voltak ilyenek, az interjúalanyoknak is megmutattam, hogy személyes kommentárjaikat halljam. Az interjúk célja nem az volt, hogy tartalmi-konkrét információkat gyűjtsék, hanem főleg a személyes emlékek és azok cselekvést orientáló jellege érdekelt.²⁰

Az ASZ, az állam és az egyház

Az ASZ több ponton is kényelmetlen volt a keletnémet állam számára. Egyrészt azért, mert megkérdőjelezte az antifasizmus állami monopóliumát, másrészt azért, mert alapvetően nemzetközien működött. Az államilag elrendelt antifasizmus szempontjából zavaró volt, hogy az ASZ „rólunk, németekről” beszélt és nem javíthatatlan fasisztákról az egyik, bátor ellenállókról a másik oldalon. Másrészt az antifasizmus

²⁰ Vö. Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ* 1992. 1. sz. 88–94.

tökéletesen kiüresedett rituáléja helyett belső számvetésre és folyamatos emlékezésre ösztökélt.

Az állambiztonság szempontjából azonban jóval kényesebb kérdésnek tűnhetett a mozgalom nemzetközi jellege. Egy 1981-es, a teljes egyházra vonatkozó Stasi-áttekintésben az ASZ elsősorban lengyel kapcsolatai miatt szerepel.²¹ Az ASZ az *Amt für Kirchenfragen* (az NDK Állami Egyházügyi Hivatala) intézményén keresztül érvényesülő állami kontrollt leginkább úgy próbálta minimalizálni, hogy amikor vezetőjének évente kétszer be kellett számolnia az akció tevékenységéről, akkor átadta éves kiadványát, amely természetesen eleve csak igen megszűrt információkat tartalmazott. Így például soha nem került bele a külföldi résztvevők listája, akiket egyébként a rendelkezéseket megszegve a nyári táborok színhelyén se jelentettek be. Hasonlóképp nem számoltak be a külföldi utakról sem, a vízumot mindig egyénileg kérték és a külföldön szervezett táborokról csak elvétve maradtak fenn följegyzések. Bár az NDK hatóságok 1969–70-ben több ízben próbáltak nyomást gyakorolni az ASZ-re, az akció vezetőinek sikerült kibújniuk a beszámolási kötelezettség szigorítása alól, mégpedig oly módon, hogy az Evangélikus Egyház belső missziójától átigazoltak a nagyobb szervezethez, az Evangélikus Egyházak Szövetségéhez.²²

Az ASZ „ellenzékiisége”

Az ASZ tevékenysége az NDK-ban mindig is az engedélyezett és a tiltott határán mozgott. Kérdés, hogy sajátos munkastílusa, önmeghatározása vajon mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy számos munkatársa közreműködött az 1980-as évek keletnémet béke- és polgárjogi mozgalmában.²³ Konrad Weiss, aki maga is ezt az utat járta be, úgy fogalmaz: az ASZ ugyan nem volt ellenzék, de az ellenzékiiség iskolája

²¹ Kelt 1981. július 15. MfS HA XX/4 Nr. 1224, 15. Bundesbeauftragte für Stasi-Unterlagen (BstU) Archiv der Zentralstelle.

²² Kammerer i. m. 146–149.

²³ Konrad Weiß újságíró és filmes 1964 óta dolgozott az ASZ-ben, 1986-ban annak az „Initiativgruppe gegen Geist und Praxis der Ausgrenzung” [Kezdeményezés a kirekesztés eszméje és gyakorlata ellen] elnevezésű csoportnak a tagja, melyből 1989 kinőtt a „Demokratie jetzt” [Demokrácia, most]. Ugyanebben a polgárjogi mozgalomban működött három másik régi ASZ-munkatárs is: Ludwig Mehlhorn, Stefan Birckhardt, Michael Bartoszek.

volt.²⁴ Az egykori keletnémet ellenzékhez sorolható interjúpartnereim, Stephan Bickhardt és Ingolf Kschenka, ezt a megközelítést tovább finomították, szerintük a szervezetet inkább a szabad vitatkozás, a szabad szó iskolájának lehetett nevezni.²⁵ Az ASZ magyar kapcsolatait vizsgálva ezt a kérdést ki lehet egészíteni egy másikkal: vajon milyen fogadtatásra talált tevékenysége, gondolatvilága Magyarországon? A kérdés megválaszolásához érdemes különbséget tenni az ASZ-nek a német történelemben gyökerező speciális üzenete és a szervezet munkastílusában, a munkatársak habitusában megjelenő alternatív jellege között.

Az ASZ ellenzékiségével kapcsolatosan két kontextus érdemel figyelmet. Egyrészt a keletnémet evangélikus egyház általános szerepe, másrészt az 1980-as évek ellenzéki békemozgalma. A kelet-németországi evangélikus egyház 4,4 milliós létszámával az NDK harmadik legnagyobb tömegszervezete volt és egyúttal a keleti tömb legnagyobb protestáns egyháza, amely megmaradt intézményei, befolyása folytán egészen egyedülálló lehetőségekkel rendelkezett. Jóllehet a keletnémet evangélikus egyházat (ellentétben a katolikkal, amely mindvégig az össznémet katolikus egyház része maradt) a pártállamhoz való nagyfokú alkalmazkodás jellemezte, s ezt a „*Kirche im Sozialismus*” típusú lózungok is kifejezték, ennek ellenére jelentős önállóságot élvezett az államon belül. Az 1980-as években az NDK társadalmában kialakuló különféle indíttatású civil csoportoknak éppen az evangélikus egyház nyújtott védelmet. Nem véletlenül szerveződött jóformán minden ellenzéki mozgalom egyházi terekben és egyházi szervezetekben. Az egyházi vezetők beszerzése az NDK-ban korántsem volt olyan sikerágazat mint pl. Magyarországon,²⁶ és a keletnémet protestáns egyház ún. társadalmi szerepvállalása összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint akár a magyar református vagy a magyar evangélikus egyházaké.

²⁴ „Az Aktion Sühnezeichen az NDK-ban bizonyára sosem volt ellenzék, jóllehet a Német Szocialista Egységpárt állama akadályozta és gyűlölte. [...] Az ellenzéki-ség iskolája volt, amelyben fiatal emberek megtanultak önállóan, nem megalkuvó módon gondolkodni és cselekedni [...] Sokan, akik 1989-ben részt vettek a békés forradalomban és a reálisan létező szocializmus diktatúrájának eltávolításában, valaha az Aktion Sühnezeichenben kezdtek.” (Ford. K. E.) Weiss i. m. 367.

²⁵ Interjú Stephan Bickhardt-tal, az ASZ egykori vezetőségi tagjával (2008) és Ingolf Kschenka-val (2008).

²⁶ Vö. Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a béliügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, Corvina, 2008. 307.

Az 1980-as években radikalizálódott az a sokféle bázismozgalom, amely az NDK evangélikus egyházán belül tevékenykedett, elsősorban a béke, de részben a környezetvédelem ügyében is. Minthogy ez egybeesett a békemozgalom nyugat-európai terjedésével, az évtized második felére a keresztény békemozgalom komoly ellenzéki erővé lett. E tekintetben az ASZ már témáinál fogva is könnyen „fertőzhető” volt.

Az ASZ nemzetközi kapcsolatai és Magyarország

Az 1960-as években az ASZ és az ASF között kialakult egyfajta földrajzi munkamegosztás, ennek értelmében az ASZ partnerei a keleti-tömb országai lettek, mindenekelőtt Lengyelország és Csehszlovákia. Ezekhez társult az 1970-es évek elejétől Magyarország.²⁷ A két előbbi állammal ellentétben Magyarország nem tartozott a németek által a második világháborúban lerohant országok közé. Ha az ASZ az 1970-es évek elejétől mégis tudatosan törekedett a magyarországi kapcsolatok kiépítésére, az inkább a helyzet logikájából, mintsem a mozgalom eredeti célkitűzéseiből következett.²⁸ Magyar keresztény fiatalok meghívása az ASZ táborába helyzeti analógia alapján történt. Hiszen Magyarország azon (szocialista) országok sorába tartozott, ahova viszonylag könnyen lehetett ki- és beutazni, és egyházi szerkezete hasonlított a kelet-németországra.²⁹ Magyarország jelentőségét nem utolsó sorban az adta, hogy itt maradt meg a keleti tömb egyetlen rabbi-képzője.³⁰ Jellemző módon a budapesti Singer Ödön volt a kelet-berlini Ryke utcai zsinagóga főrabbija 1965 és

²⁷ A nyári táborok összlétszáma az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek közepéig 300–400 fő között mozgott, az 1970-es évek második felétől az 1980-as évek közepéig 500–700 főt tett ki, ebből a külföldiek aránya 1980-ig többé-kevésbé azonos maradt és stabilan a résztvevők harmadát, negyedét tette ki, 1981-től viszont számszerűen és arányában is csökkent, ami elsősorban a lengyel résztvevők elmaradásával, a hadiállapot bevezetésével magyarázható. Ugyanakkor az évtized utolsó éveiben az összes résztvevők száma is csökkent.

²⁸ Erre számos interjúalany is reflektált, egy részük a magyarok helyzetét találta ellentmondásosnak, más részük a németek magatartását.

²⁹ Ezen a nyugati keresztény egyházak dominanciája, az ortodox egyház jelentéktelensége értendő. Vö. Hans-Detlef Peter, az ASZ egykori ügyvezetője, 2008.

³⁰ Mint Friedrich Magirius fogalmazott: számára, aki 1973-tól 1982-ig az ASZ vezetője volt, elsődlegesen ez adta Magyarország jelentőségét. Vö. Magirius, Friedrich 2008.

1969 között.³¹ Az ASZ kapcsolatba került vele, továbbá Seifert Gézával, a pesti izraelita hitközség vezetőjével és Schweitzer József főrabbiával is. Mindamellet a magyar zsidó hitközséggel ápolott kapcsolatok zömében valójában csupán jelképes cselekedetekre koncentráálódtak.³² 1984-ben a magyar zsidók deportálásának 40. évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepeken az ASZ képviselőiben részt vesz Stefan Schreiner és K. H. Lauschus. 1985-ben, a „*Kennzeichen H*” [Országjele H] címmel rendezett éves ASZ-találkozó alkalmával a magyar katolikus, református egyház és a zsidó hitközség részéről hívtak meg előadókat.

Ezzel szemben a magyarországi keresztény egyházakkal az első kapcsolatok szinte maguktól „adódtak”, és úgy tűnik, az ASZ nyári táborokban részt vevő első magyarok (1969-től) még különösebb irányítás nélkül kapcsolódtak az akcióhoz. Az 1970-es évek elején fogalmazódott meg az elképzelés az ASZ vezetőségén belül, hogy Lengyelországhoz és Csehszlovákiához hasonlóan Magyarországot is stabilabban be kellene vonni a kapcsolathálóba. Az első lépések valamiféle ASZ hálózat kialakítására az 1970-es évek elejére tehetőek. Ekkortól fordulnak meg az ASZ vezetőségének tagjai rendszeresebben a debreceni református kollégiumban. Előbb Rózsai Tivadar vallásánár, majd az évtized közepétől a nyári táborokba rendszeresen visszatérő kollégistákból kialakult kör osztotta el a „helyeket”. E körnek egyik fontos figurája Győri István volt, aki maga 6 ASZ táborban vett részt, s akit az ASZ éveken keresztül debreceni összekötőjének tekintett. Hasonlóképp kialakult egy kör Budapesten is, a református teológia ASZ táborokba járó hallgatóiból, de jellemző módon a két kör szinte alig tudott egymásról, még kevésbé arról, hogy a nyári táborokban részt vettek magyar katolikusok is.

Míg az ASZ református hálózatából mindvégig kimaradnak maguk az egyházi vezetők, addig a katolikus kapcsolatot 1976-ban egy akkor fiatal bencés paptanár, Várszegi Asztrik teremtette meg, aki rendszeresen kijárt

³¹ Singer Stasi-kapcsolatairól lásd Wolfsohn, Michael: *Die Deutschland-Akte. Tatsachen und Legenden: Juden und Deutsche in Ost und West*. München, Edition Ferenczy bei Bruckmann, 1995. Regényes feldolgozásban: Szántó T. Gábor: *Mőszer*. Budapest, Magvető, 1997.

³² Az 50 éves évfordulóra összeállított ASZ-krónika két magyarországi munkáról is tud, amelyet 1982-ben a „budapesti zsidó temetőben”, illetve 1983-ban a „budapesti zsidó hitközségben” végeztek német fiatalok. Az ASZ akkori magyar referense, Birgit Matz ugyanakkor csak egy próbálkozásra emlékezett, amelyet a fogadó oldal közvetlenül a munka megkezdés előtt lemondott. Vö. Levélinterjú Birgit Matz-cal 2007.

az NDK-ba főként Erfurtba, az ottani Papi szemináriumba. „Egy ilyen alkalommal ismertettek meg az Aktion Sühnezeichen mozgalommal, amely az evangélikus egyház mozgalma volt. Egyrészt a gondolat, másrészt a kapcsolatok és a nyelvtanulás ösztönzött, hogy mindkét iskolánk diákjai között ismertté tegyem ezt a mozgalma” – írja levelében.³³ Az első négy bencés diák 1976-ban vett részt az ASZ nyári táborában és attól kezdve a kapcsolat rendszeressé vált. Mind a győri, mind a pannonhalmi bencés gimnáziumból tanáraik tudtával és támogatásával jártak ki gimnazisták az NDK-ba. Az ASZ vezetői, illetve munkatársai évente ellátogattak Győrbe és Pannonnalmára, hogy a kapcsolatokat ápolják és a tábori helyeket elosszák.³⁴ A tanárok közül az 1980-as években az ASZ rendezvényen kinn járt és különféle programokban részt vett pl. Pásztori Walter atya és Mártonffy Marcell fiatal paptanár is. Ekkoriban a kölcsönösség alapján az NDK-ból is jöttek fiatalok Győrbe, s ott a gimnáziumban különféle felújítási munkákban segítettek.

Az ASZ magyar kapcsolatrendszerének mindvégig ez a három egyházi elit iskola alkotta a magyát. Emellett léteztek személyes kapcsolatok az evangélikus egyházzal, mindenek előtt Kőszeghy Tamással, s mindvégig akadtak példák arra, hogy keresztény fiatalok az NDK-ban ismerkedtek meg a mozgalommal, s a kapcsolatot mintegy hazavitték. Ez utóbbira jó példa az 1980-as évek elején egy budai plébánia, ahol a plébános már csak a Jenában német szakos részképzésen tartózkodó egyetemistákon keresztül „ismeri” az ASZ-t és adja tovább a kapcsolatot.

A két – a zsidó hitközséghez és a keresztény egyházakhoz – fűződő szál sajátos módon legfőljebb az ünnepélyes megemlékezések szintjén kapcsolódott össze.

Magyarok a nyári táborokban

Magyarok 1969-től jártak az ASZ táboraiba, számuk az 1972-től nagyjából 25–45 fő között ingadozott, a nyolcvanas évek derekán volt a legmagasabb, de 1981, a rendkívüli állapot lengyelországi bevezetése

³³ Várszegi Asztrikkal levélintervjút készítettem 2007. decemberében.

³⁴ Az ASZ egykori munkatársai hol közvetlenül, hol közvetve, de lényeges különbséget tesznek a debreceni és a pannonhalmi egyházi kapcsolatok között. Interjú Birgit, Matz-cal, az ASZ 1982–87 közötti magyar referensével (2007) és Friedrich Magirius-szal (2008).

után volt olyan év, amikor 80 fölé emelkedett.³⁵ Ez a szám 1989 után drasztikusan csökkent, és azóta az ASF nyári táboraiban jóformán nincs magyar résztvevő. Természetesen már ez a tény is figyelmeztethet arra, hogy az egymás iránti fokozott érdeklődés a 1970–80-as években az adott lehetőségekből illetve azok hiányából fakadt.

Azt, hogy ki mit élt meg az ASZ nyári táboraiban, persze nagyon erősen múltott azon, hogy honnan jött. Ebben az értelemben egészen más jelentősége volt a tábornak olyan fiatalok számára, akiknek ez volt és hosszú ideig ez is maradt az egyetlen lehetőség a külföldi utazásra, és más azoknak, akik előtte már megjárták Nyugat-Európa valamely országát.

Megint mást jelentett azoknak, akik az 1970-es évek levegőtlen magyar egyházi életéből csöppentek egy jóval élettelebb keresztény miliőbe és mást azoknak, akik az 1980-as években ifjúságba jártak. Mást a reformátusoknak és mást a katolikusoknak. Mást azoknak, akik a két hetet jó alkalomnak tekintették nyelvtudásuk tökéletesítésére és mást azoknak, akiket ez nem motivált. Ugyanakkor a magyar résztvevők narratívája, bármennyire heterogén, többnyire néhány jellegzetes ponton eltér az ASZ-étől – mindenekelőtt az ASZ deklarált céljai tekintetében. Ez ugyanis a megkérdozteteknek csupán elenyésző kisebbségére tett maradandó benyomást, illetve keltette fel érdeklődésüket, s ezek maguk is reflektáltak a maguk marginális helyzetére.³⁶ Az interjúk zöméből az derült ki, hogy ezt a témát a legtöbb résztvevő distanciával kezelte. Kifejezhető volt ez úgy, hogy mellékesnek vagy úgy, hogy a helyi értékét eltúlzottnak érezték, mondván a dologban számukra nem volt semmi újdonság. Esetenként magát az engesztelést érezték erőltetettnek, vagy azért, mert épp a németek csinálják, vagy azért, mert épp azok a németek, akik maguk nem tettek (nem tehettek) semmit a háborúban. Más esetekben az derült ki, hogy az ASZ narratíva Magyarország második világháborús szerepének megítélését, pontosabban békés meg nem ítéletét zavarja meg. Itt a két narratíva egymást kizáró módon működött. Vagy az ASZ-ét kellett diszkreditálni, vagy azt a narratívát, miszerint Magyarország nem tehetett második világháborús szerepléséről. Mindössze ketten mondták, hogy az ASZ épp a holokauszt tematizálásával tett

³⁵ 1983-ban 611 fős összlétszám mellett 55, 1986-ban 448 fős összlétszám mellett 84 fő, majd a rendszer utolsó éveiben 20 fő alá esett vissza. Ezeket az éveket leszámítva a lengyelek, majd 1981-től a csehek és szlovákok létszáma mindvégig nagyobb volt.

³⁶ Interjú Majsai Tamás református teológussal, 2008.

nagy hatást rájuk, s egy valaki fogalmazott úgy, hogy ha tematikusan nem is, de a koncentrációs tábor meglátogatásával élményszerűvé tette a holokausztról szerzett ismereteit.³⁷ Érdekes módon voltak, akik a témát afféle ürügynek érezték, amellyel az evangélikus mozgalom csupán magát akarta volna az antifasiszta állam számára fogyaszthatóbbá tenni. Összességében úgy tűnt, hogy a legtöbb résztvevő számára a holokauszt miatti engesztelés sem elég fontos, sem elég vonzó nem volt ahhoz, hogy a részvételük lényeges okai között szerepeljen.

Jóllehet a nemzeti történeti narratíva többnyire erősebbnek bizonyult az ASZ narratíva univerzális igényénél, a mozgalom aktuálisabb témái s főleg a megközelítési mód sokszor felülírhatta ezeket a különbségeket. Ezzel kapcsolatban igen tanulságos az az egybevetés, amelyet egy egykori debreceni református kollégista a kétféle (az általuk Debrecenben és az NDK-ban megélt) emlékezési kultúra kapcsán tett. Míg a debreceni kollégium elrendelt állami ünnepeket se meg nem tartani, se komolyan venni nem mert, s ennek következtében november 7-én az iskola mindig moziba ment, hogy éveken keresztül mindig ugyanazt az orosz háborús filmet nézzék meg, addig az ASZ keretein belül szabadon lehetett történeti kérdésekben is véleményt formálni.

Voltaképp éppen ez – a demokratikus játékszabályok, a polgári magatartásformák és egy modernebb egyházi élet – jelentette sokak számára a legfőbb vonzerőt az ASZ táboraiban.

A nyári táborokban való részvétel egyik legfőbb oka sokszor maga a nyelvtanulás volt, amely konvertálható tudást jelentett. Ez a szempont némely esetben olyan fontos volt, hogy egyes visszatérő résztvevők vigyáztak, nehogy túl sok magyarral kerüljenek össze és ezzel is csökkentsék esélyeiket a nyelvtanulásra.³⁸ Másrészt az ASZ sokak számára az első külföldi utazást jelentette, de minden esetben egy viszonylag olcsó utazás lehetőségét. Hiszen a kiutazóknak csak az útiköltséget kellett állniuk, s sokuk számára még az sem volt egészen jelentéktelen összeg (egy berlini út az 1970-es években kb. 400 Ft-ba került). Ez az utazás ugyanakkor egyszerre jelentett az otthoni viszonyok, a szülői ház, az iskola tekintélye alóli fölszabadulást és egy védett (keresztény) környezetet.

Azon reformátusok számára, akik többször jártak ki az ASZ táboraiba, fontos motívum volt a keletnémet egyház szabadabb és demokratikusabb

³⁷ Interjú Vető András evangélikus lelkésszel, az ASZ nyári táborainak egykori résztvevőjével, 2008.

³⁸ Interjú Dévényi István egykori pannonhalmi diákkal, 2008.

szelleme. Fontos volt számukra a közös élet és közös munka formája, tovább az emberekben és emberi viszonyokban manifesztálódó tapasztalatok. Az NDK-beli egyházi életet gazdagabbnak, modernebbnek tartották a magyarországinál, mert jobban számolt az ifjúsággal, elevebb és nyíltabb volt mint a magyar.³⁹ Többen kiemelték a kreativitás jelentőségét a tábori életben. Az 1970-es években élményszámba ment a gitár,⁴⁰ a közösségépítő játékok, a vizuális, kézműves kifejezőmódok, amelyek az otthoni szigorúan a bibliára és a bibliamagyarázatra épülő hitéleti formáknál vonzóbbnak bizonyultak.⁴¹

Többek leírásában kulcsszó volt a szabadság.⁴² Rövid időre nemcsak a szülői ház és az iskola kontrollja alól szabadultak föl, de az itthoninál jóval szabadabb politikai légkör részeseivé is váltak.⁴³ Ebbe éppúgy belejátszott az általános tegeződés⁴⁴ (a táborlakók még az ASZ vezetőjét, Friedrich Magiriust is tegezték⁴⁵) és az oldottabb érintkezési szabályok, mint a demokratikus vitakultúra, a képviseleti „rendszer”, amely mint az egyik megkérdezett elmondta, „igazi demokráciára nevelés volt”.⁴⁶ „Ott [...] azzal indítottunk, hogy megalakítottuk a táborvezetővel szemben a saját magunk [képviselőjét] [...] ott lehetett demokráciát tanulni. Szót adni. Nem adni, izé, elmondtad, ő következik”.⁴⁷

A mindennapi érintkezésben is kevésbé merev szabályok érvényesültek. Különösen a 16–18 évesek érzékeny témáiban, a koedukáció, az alkohol stb. terén különbözött ez a magyarországi „nagyon szigorú törvényekkel körülírt egyházi világ”-tól.⁴⁸ Ez a megélt szabadság nem csak

³⁹ Interjú Csökmei Mártával, a debreceni református kollégium egykori tanulóival, 2007; valamint Csökmei Edit református lelkésszel, a debreceni református kollégium egykori tanulóival, 2007.

⁴⁰ Interjú Csökmei Edittel, 2007.

⁴¹ Interjú Csökmei Mártával, 2007.

⁴² Interjú Balog Zoltán református lelkésszel, a debreceni református kollégium egykori tanulóival, 2007.

⁴³ Interjú Csökmei Mártával, 2007.

⁴⁴ Hogy ennek jelentősége érzékelhető legyen: az NDK-ban egyébként még az egykorú fiatalok körében is jóval kevésbé volt elterjedt a tegeződés, mint Magyarországon.

⁴⁵ Interjú Balog Zoltánnal, 2007.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

a debreceni kollégiumhoz, de a magyar református ifjúsági táborokhoz képest is tetemesnek tűnt.⁴⁹

A Sühnezeichen tábor mint ellentársadalom

Külön figyelmet érdemel, hogy miért és miképp élték meg az ASZ-et sokan ellentársadalomként. Az ASZ, mely a magyar résztvevők számára óhatatlanul valamiképp az NDK részeként jelent meg, ugyanakkor határozottan el is különült a legtöbb interjúalany szemében az azt körülvevő világtól. Az ezzel kapcsolatban használt egyik legszemléletesebb kifejezés a politikai ellentársadalom fogalma volt: „a saját társadalmuk állapotával szemben ők magukat egy ellentársadalomként értelmezték, és ezt ki is fejezték. Nem elsősorban verbálisan, de egyszerűen a pusztá létükbe, ahogy voltak”⁵⁰ – mondta az ASZ politikai jellegzetességeire különösen érzékeny egykori résztvevő.

Más így fogalmazott: „ami nekem ilyen alapvető élmény volt mindig, amikor velük találkoztam, az tényleg, mint hogyha egy szigeten éltük volna meg egymást. Tehát hogy egy abszolút külön világ, amit ők maguknak fölépítettek.”⁵¹

Hogy ez a politikai alternativitás nem csupán stílus kérdése volt, hanem az állammal való szisztematikus szembenállást jelentette, az abból is kiderül, hogy némely beszámoló párhuzamot vont az ASZ táborokban tapasztalt politikai magatartás és vitakultúra és a politikai ellenzék között. Az egyik egykori debreceni kollégista pl. így fogalmazott: „Tehát ilyen értelemben egy alternatívát jelentett mindenkinek, egy óriási élményt jelentett, Magyarországon egyszerűen ilyen fórum nem volt, legalábbis mi nem tudtunk róla. Lehet, hogy volt esetleg pesti ellenzéki körökben, vagy valahol, fogalmam sincs. Így utólag lehet, [...] sokan mondják, hogy volt, csak meg kellett volna találni.”⁵² Hasonlóképp az egyébként számára nem hozzáférhető „pesti ellenzéki körök” hangulatát nyújtotta egy csupán az 1985-ös magyar témájú éves ASZ találkozón megforduló fiatal

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Interjú Varga Péter egykori pannonhalmi diákkal, 2007.

⁵² Interjú Győri István református teológussal, a debreceni református kollégium egykori diákjával, 2008.

bencés papnak a németekkel töltött este.⁵³ A „pesti ellenzéki körök” mint viszonyítási pont egyébként jól jelzi, mennyire nem létezett a keletnémet evangélikus egyházon belül működő alternatív mozgalmaknak megfelelője Magyarországon.

Az ASZ ellenvilág jellegét a demokratikus formák és az ebből következő nyílt vitalétkör tette lehetővé: „Történelmi kényes témá[k]ról szabadon lehetett beszélni, adott esetben dokumentumokat – megnézni.”⁵⁴ Politikai tartalmát és intenzitását viszont a jelenlévő személyekben és életrajzaikban összesűrűsödő történelmi tapasztalat adta, a szolgálatmegtagadóké és azoké, akik keresztény háttérük miatt nem tanulhattak tovább.

Hiteles beszéd, szabad véleményalkotás és a kényes témákhoz való hozzányúlás – nagyjából ezekben lehetne összefoglalni a magyar református egyházban tapasztaltakhoz képest oly megrendítően új („*óriási élményt*” jelentő – Győri István, 2008) nyílt viták hangulatát.

Végeredményben, ebben az összehasonlításban fogalmazódik meg az ASZ táborok alternatív, rendszerellenes, az otthoni egyházi életre nézve is veszedelmes jellege. Mert a keletnémet egyházzal való összehasonlítás azt tette világossá, hogy egy jóval erősebb állami diktatúrában is lehet „egyházként másként is létezni a szocializmusban”. „Tehát a- az NDK egyházat egy sokkal veszélyesebb egyháznak tartották a magyarországi Protestáns Egyházak, mint mondjuk a nyugatnémetet. [...] Számomra is ez volt később, ezt most egy kicsit visszavetítem, de az alapélmény az NDK-ban, hogy itt egy olyan egyház van, amelyik nem sunnyog a szocializmusban, hanem vállalja ezt a kihívást.”⁵⁵ Vagy másként fogalmazva: „Nem arról van szó, hogy mi, hogy keresztények lehessünk, ezért nem politizálunk. [...] Na most ott pont ez a szakadás nem volt meg.”⁵⁶

Hivatalos és nem hivatalos kapcsolatok Debrecenben

Az ASZ és a magyar református egyház közötti viszony jól szemlélteti az informális kapcsolatok előnyeit és persze hátrányait, mint ahogy azt is, hogy a kettő milyen könnyen egymásba váltható. Bár a kapcsolatok a debreceni református kollégiummal a hetvenes évek elején még egy vallástam-

⁵³ Interjú Mártonffy Marcellel, egykori pannonhalmi paptanárral, 2007.

⁵⁴ Interjú Győri Istvánnal, 2008.

⁵⁵ Interjú Balog Zoltánnal, 2007.

⁵⁶ Uo.

náron keresztül futottak, hamarosan a táborokban rendszeresen résztvevő kollégisták kezébe kerültek, ők osztották el a helyeket és ők hívták meg a táborokba azokat az ismerőseiket, akiket magukhoz tartozónak érezték. Ezzel az önszerveződéssel párhuzamosan alakult ki bennük az a benyomás, hogy ott a kollégiumban sem nézi őket mindenki jó szemmel,⁵⁷ s fogalmazódott meg egyúttal az a következtetés, hogy bár a résztvevők mind a kollégiumból jöttek, az ASZ képviselőjét nem volna helyes a kollégiumban elhelyezni, „és akkor úgy gondoltuk, hogy nem is lenne bölcs dolog őt [Hans-Detlef Peter ügyvezetőt] [...] odahozni.”⁵⁸ Így az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején az a sajátos konspirációs gyakorlat alakult ki, hogy az ASZ-s kollégisták az ASZ képviselőjét a városban, többnyire az egyik ismerős egyetemista lakásában helyezték el, ott, azaz semleges helyen találkoztak vele, s ott osztották el a helyeket is.

Ez az óvatosság minden jel szerint indokolt volt. Mint egy Rajnai fedőnevű hálózati személy aktájából megtudható, az ASZ-szel fenn tartott kapcsolat jelentendőnek minősült, a jelentés pedig „értékesnek”. Az 1978. február 6-án kelt jelentés az ASZ-t mint egykor „antifasiszta és haladó” mozgalmat mutatja be, amely azonban idővel „közvetetten cionista hatás alá került”, az ASZ kollégiumi kapcsolatait pedig röviden így jellemzi: „Egy idő óta megfigyelhető, hogy a debreceni teológusok közül sokan mennek az NDK-ba, többen, mint indokolt lenne az ottani ismeretségeik alapján. Kiderült, hogy a 'Sühnezeichen' mozgalom vezetője, egy MAGIRUS [sic!] nevű férfi, aki Drezdában székel, toborozza Győry [sic!] István teológuson keresztül őket.”

„A napokban tudomásomra jutott, hogy február első napjaiban Bartha Éva nevű volt diákunk járt a Kollégiumban, és abban a kérdésben igyekezett agitálni, ill. diákokat beszervezni, hogy Magyarországon tartsanak tábort a 'Sühnezeichen' patronálása alatt. A szervezés módja az lenne, hogy minden magyar diák, akinek köze van a mozgalomhoz, egyszerre több németet hívjon meg.” A jelentésben leírtakból egyúttal kiderül, hogy az ilyesféle esetek kezeléséhez a kollégium vezetőinek nem volt szüksége külső beavatkozásra. „A tanári kar ezek után szigorúan felülvizsgálja az NDK-ba irányuló kérelmeket” – ígéri „Rajnai”, Bartha Éva tervével kapcsolatban pedig már múlt időben írja: „a szilárd gondolkodású teológusok figyelmeztették azokat, akik hajlamosak lennének erre a kalandra, hogy

⁵⁷ Interjú Győri Istvánnal, 2008.

⁵⁸ Uo.

ez illegális tevékenység, amely nem egyeztethető össze az egyház és az állam közötti jó viszonyal.” Jóllehet a beszámolóhoz fűzött kommentár a további megfigyelést valószínűsítene – „Az ügyet továbbra is figyelni kell”⁵⁹ –, idevágó dokumentumok egyelőre nem kerültek elő.

Bár az egyházi vezetést maguk az ASZ képviselői is a legnagyobb óvatossággal kezelték,⁶⁰ a kollégisták kérésére 1974 táján néhány esetben kénytelenek voltak megsérteni ezt a szabályt.

Előbb a debreceni kollégisták kérték, hogy az ASZ ügyvezetője a kedvükért találkozzon Bartha püspökkel. Vajon miért? Ők mindekelőtt helyzetük legitimálását remélték ettől. Ezért emberüket annak rendje és módja szerint beöltöztették és felkészítették rá, hogyan szólítsa meg a püspök urat. Ebben a rituáléban is elővételezve a keletnémet és a magyar egyház közötti különbséget.

Máskor az ASZ-nek volt szüksége a hivatalos kapcsolatra, egy Magyarországon szervezendő tábor érdekében. Végül úgy tűnik, hogy az egyházi vezetők egy része is a kapcsolatok hivatalosabbá tételében volt érdekelt, ebben nem utolsó sorban a nagyobb kontroll reménye is közrejátszhatott. Az ASZ tehát hol az informális, hol a hivatalos kártyát játszotta ki.

Magyarországi munkák

Az ASZ 1960-as évek közepétől igyekezett az NDK mellett külföldi színhelyeket is találni a nyári táborokhoz. Ezek többségét Lengyelországban, kisebb részét Csehszlovákiában, illetve Magyarországon szervezték.⁶¹ A külföldi munkák esetében egyházi intézményekre, gyülekezetekre kellett támaszkodniuk és ehhez másfajta kapcsolatokra volt szükségük, mint a tábori résztvevők toborzásakor. Különösen feltűnő ez Magyarország esetében. Bár az ASZ volt munkatársaival készített interjúk egyöntetűen a magyar egyházi vezetőkkel szembeni nagyfokú bizalmatlanságról tanúskodnak, az írásos dokumentumok némiképp árnyaltabb képet mutatnak.

⁵⁹ ÁBTL M-41622 sz. dosszié, 21. f. kelt 1978. február 6-án.

⁶⁰ Interjú Friedrich Magirius-szal, 2008.

⁶¹ Az 1960-as évek második felében évi 20–25 táborból 2–3-at tartanak külföldön, míg az 1970–80-as években évi 30–40 táborból minden harmadikat-negyediket külföldön rendezik.

Az ASZ óvatos tapogatózásainak és hivatalos kapcsolatteremtésének köszönhetően jött létre 1975-ben az első magyarországi nyári munka. Kettőn Budapesten az evangélikus gyermek-, illetve szeretetotthonban, hárman pedig Órbottyánban, a Református Egészségügyi Gyermekotthonban dolgoztak két héten át. Az órbottyáni munkáról fennmaradt az egyetlen magyar résztvevő, Győri István Hans-Detlef Peterhez intézett levele.⁶² Ebből megtudható, hogy jóllehet a gyermekotthonban, amely szellemi és testi fogyatékos gyermekek számára épült, több gyereket is ápolhatnának, hiányzik a személyzet. A munkát a résztvevők hasznosnak érezték és az otthon vezetője is elégedett volt velük. Mint az egyik résztvevő, Katharina följegyzí, a magyarok örültek volna, ha következő évben is kapnak 5–6 segítőt az NDK-ból. A délután kirándulásokkal telt, a nyári táborokban szokásos beszélgetések és szemináriumok azonban elmaradtak, a munka Pröhle Károlynál az Ökumenikus tanács főtitkáránál tett hivatalos látogatással zárult. A beszélgetésről készült jegyzetekből kiderül, hogy Pröhle Károly a hivatalos kapcsolattartásra helyezte a hangsúlyt.

Minden fellelhető adat szerint ezt az órbottyáni munkát nem követte másik, s csak találgatni lehet, hogy vajon a túlzott hivatalosság vette-e el a kedvét az ASZ-nek vagy csupán más munkalehetőséget kerestek. Az egyetlen magyar résztvevő több mint húsz év távlatából igen kritikusan ítélte meg a hely kiválasztását: „Na most ebben benne volt az, hogy egy ilyen fogyatékos otthon, az egy szeparált világ ugye, és ha nincsenek magyar fiatalokkal együtt, akkor vannak is, meg nincsenek is. Szóval így nem kapott olyan nyilvánosságot, mint hogyha ez például mondjuk egy gyülekezetben lett volna, ahol ugye eleve megvan az alkalom, hogy sok emberrel találkoznak, esetleg családoknál laknak.”⁶³

Az első órbottyáni próbálkozást később több másik követte. Rendszeresebben a győri bencés gimnáziumban (1978, 1981, 1982, 1984, 1985, 1988) és az ósagárdi evangélikus gyülekezetben (1982, 1983, 1985), továbbá Szentlászlón (1983), Erdőbényén (1984), Esztergomban (1986) és egy közelebről meg nem nevezett helyen (1987). Az 1980-as évek második felében születtek tervek arra, hogy Hadházi Antal református lelkésszel egy cigányok lakta faluban, valamint a Rákosi-korszak táborainak színhelyén is legyen tábor.⁶⁴ Az ASZ-ben megfogalmazódó szabály

⁶² Győri István Hans-Detlef Peterhez írt levele, kelt Miskolc, 1975. aug. 19.

⁶³ Interjú Győri Istvánnal, 2008.

⁶⁴ Interjú Ingolf Kschenkával, 2006.

ekkor úgy szólt, hogy történelmi helyszínekre mindig csak valamely környékbeli lelkészen keresztül vezethet az út, aki a hatósággal szemben egyházi szempontokkal tudja indokolni az idegenek ottlétét.

Ezekről a magyarországi táborokról alig maradtak fenn följegyzések, többnyire sem a kapcsolattartó lelkész vagy pap személyét, sem a munka jellegét, de olykor még a pontos helyszínét sem lehet rekonstruálni. Kivételnek tekinthetők az óságarádi táborok, mert az egyikről 1983-ban följegyzés is készült. Ez esetben valóban élő gyülekezet volt a házigazda. A német fiatalok a „lelkészi kombinát” építésében segítettek. A kapcsolat eredetére már nem igen lehet fényt deríteni, a gyülekezet lelkésze Győri János elképzelhetőnek tartotta, hogy azért gondoltak rá, mert akkor az országban csak kevés helyen volt „ifjúság”, ő viszont ifjúsági táborokat szervezett, ráadásul németül jól tudó, agilis, nyitott ember volt, aki szívesen gazdagította a gyülekezeti életet külföldi kapcsolatokkal. A munka, amelyben a német fiatalok segítettek, egy imaterem önerőből megvalósuló építése volt, „fölszerelve színpaddal, világitással, székekkel, központi fűtéssel, sőt még orgonával is”.⁶⁵ A német fiatalok elhelyezését tábori körülmények között, ifjúsági teremben, padláson oldották meg, a falu főzött rájuk, az emberek „versengtek értük”. Ennek az általános adakozószellemnek legfőlőbb a málnaszüret szabott határt. A gyülekezet lelkésze alkalmakat teremtett a gyülekezettel és az ifjúsággal való találkozásra, ilyenkor ő tolmácsolt. A keletnémet fiatalok munkaszelleméről, szervezettségéről és kedvességéről még több mint húsz év távlatából is nagy elismeréssel beszélt, az ASZ céljairól azonban távolságtartóan nyilatkozott,⁶⁶ témáit idegesítőnek és erőltetettnek érezte, mert szerinte a kollektív felelősség eszméjében fogantak, de ellenérzésének nem a nyilvános alkalmakon adott hangot, hanem inkább személyes beszélgetésekben. Más témákban a németek érzékenységet elismerte,⁶⁷ történelmi kérdésekben viszont húsz évvel később is irritálónak tartotta.⁶⁸

⁶⁵ Interjú Győri János evangélikus lelkésszel, 2007.

⁶⁶ Interjú Győri Jánossal, 2007.

⁶⁷ „Sokkal érzékenyebbek voltak, ezt egy kicsit úgy túlzásnak is tartottam [...]. Tehát az, hogy a Tom és Jerry, az miért egy garázda film, és hát miért kéne betiltani, mert hát ilyen durvaságot. De utána rájöttem, hogy teljesen igazuk van. Iszonyatosan durva dolog, hogy minden pillanatban azt látom, hogy valaki szétesik, meg valakinek szétloccsan a feje, meg belerúgnak, meg arcul ütik, meg lelövik. Szóval ebbe igazuk van.” (Győri János, 2007)

⁶⁸ „Talán mi ezt nem értettük meg, hogy miért kell, szóval én ezt kicsit máig is erőltetettnek tartom ezeket a dolgokat, annak ellenére, hogy nagyon jó dolog, hogy

Az 1980-as évek hálózatai

Az 1980-as évek több szempontból is új helyzetet teremtettek az ASZ magyar kapcsolataiban. Egyrészt az ASZ fiatalabb nemzedékének egyes képviselői jóval messzebb mentek rendszerkritikus magatartásukban elődeiknél. Ennek következtében a magyarországi kapcsolatok terén, elsősorban Ingolf Kschenka közvetítői szerepének köszönhetően, a hagyományos hálózatok mellett egészen újfajta vonalak rajzolódtak ki. Idesorolhatóak mind a bulányisták bevonására tett próbálkozások, mind a Hadházi Antal református lelkésszel és cigány misszionáriussal kialakuló kapcsolat, mind a magyar demokratikus ellenzékhez közel álló személyek meghívása az ASZ Magyarország munkacsoportjának egy találkozójára. A nyári táborok lehetséges színhelyeire tett javaslatok között is új ötletek jelentek meg, például a Rákosi-korszak munkatáborainak vagy éppen cigány lakta falvaknak a felkeresése.⁶⁹

Másrészt a korábbi ASZ-es kapcsolatok számos esetben új ügyek mentén szerveződtek újjá. Előfordult, hogy egykori nyári tábori résztvevők a *Dialógus* békecsoport tagjaiként kapcsolatot keresve az NDK békecsoportjaival épp egykori ASZ-es ismerősüket keresték meg,⁷⁰ s az is, hogy az egykori ASZ-ügyvivő az INKOTA humanitárius segélyszervezet képviselőjében az egykori nyári tábori résztvevőknél állt meg Magyarországon, hogy azok vigyék át a segélyszállítmányt Erdélybe, majd a magyarországi és az erdélyi gyülekezet közti kontaktus állandósult.⁷¹ Bár ezek a példák a hálózat egésze szempontjából inkább marginálisak, jól jelzik miként „programozódhatnak” át kapcsolatok.

---

erre nevelem és edzem magam, mert ez nem rossz dolog semmiképpen. Csak erőltetettnek érzem azt, hogy azért, mert mit tudom én, hoztak Magyarországon egy cigányellenes, vagy homokos-ellenes, vagy zsidóellenes törvényt valamikor, akkor én most még máig is penitenciát gyakoroljak állandóan ebben az ügyben. Tehát kicsit olyan, olyan pótcselekvésnek tartom ezt, de önáluk nem volt ez világos, mindjárt hozzátésem, pótcselekvés, mert egyúttal építettek. A vitáimban ez volt benne. Meg hát minket ez nem érintett így.” (Győri János, 2007)

⁶⁹ Interjú Ingolf Kschenkával, 2006. Levélinterjú Ingolf Kschenkával, 2008. Ingolf Kschenka 1982–83-ban a budapesti Református Teológián tanult, kiterjedt magyarországi kapcsolatait politikai érzékenysége mellett kitűnő nyelvismeretének is köszönhetette, a Stasi 1987-től célzottan gyűjtött anyagot ellene. Vö. MfS HA XX 397, 232–239.

⁷⁰ Interjú Balog Zoltánnal, 2007.

⁷¹ Interjú Csókmei Edittel, 2007.

Összefoglalás

Vizsgálódásaim során meglepődve tapasztaltam, mennyire eltolódtak a mozgalom profilját meghatározó hangsúlyok e gondolatvilág transzportálása során. Azaz, hogy a sajátos történeti mondandókat miképpen írják fölül általánosabb vagy talán épp nagyon is aktuálpolitikai kérdések. A magyarok leginkább a közös geopolitikai helyzetből fakadó azonos élmények alapján érezhettek (és sokszor éreztek is) közösséget a szervezettel. A mozgalom sajátos társadalmi és politikai üzeneteinek magjai „nem keltek ki” a magyar egyházi világ talaján, még ha egyes embereknek komoly élményt jelenthettek (és sokszor jelentettek) is. Sajátos módon az egyik legmulandóbb tényező látszik a legmáradandóbbnak: maga a hálózat, amely a rendszerváltáskor némely esetben egész más feladatok és célok érdekében újra összeállt.